



EL MIRALL PERDUT

Jueus i conversos a l'edat mitjana

23 de febrer - 26 de maig

Pintor català, possiblement seguidor de Bernat Martorell. *Crist entre els doctors*. Detall, c. 1420-40. The Metropolitan Museum of Art, The Friedsam Collection. Bequest of Michael Friedsam, 1931. © 2024 Image copyright The Metropolitan Museum of Art / Art Resource / Scala, Florence

Organitzen

MUSEU
NACIONAL
D'ART DE
CATALUNYA



MUSEO NACIONAL
DEL PRADO

EL MIRALL PERDUT

Jueus i conversos a l'edat mitjana

Organitza: Museu Nacional d'Art de Catalunya i Museo Nacional del Prado

Comissari: Joan Molina Figueras, cap del Departament de Pintura Gòtica Espanyola del Museo del Prado

Dates: del 23 de febrer al 26 de maig de 2024

MUSEU
NACIONAL
D'ART DE
CATALUNYA



MUSEO NACIONAL
DEL PRADO

Aquesta exposició és la primera gran mostra que analitza la relació entre jueus, conversos i cristians als regnes peninsulars durant l'edat mitjana. Recupera un mirall: el retrat dels jueus i els conversos concebut pels cristians entre 1285 i 1492. Durant aquesta època, les imatges van tenir un paper fonamental en la complexa relació entre aquests tres col·lectius. Si, d'una banda, van ser un mitjà important de transferència de ritus i models artístics entre cristians i jueus, de l'altra, com a revers ombrívol, van contribuir a difondre l'antijudaisme creixent que niava a la societat cristiana. En aquest terreny, l'estigmatització visual dels jueus va ser un reflex fidel del mirall cristià, de les seves creences i ansietats; un poderós instrument d'afirmació identitària.

Després de la massiva conversió de jueus al cristianisme com a conseqüència dels pogroms de 1391, les imatges de culte es van situar en el centre de la polèmica, fins esdevenir una prova per afirmar la sinceritat dels nous cristians o, pel contrari, per acusar-los de judaïtzar. L'extensió d'aquestes sospites infundades d'heretgia judaïtzant es troba a la base de la fundació de la Inquisició espanyola el 1478. Conscient del poder de les imatges, la nova institució va fer-ne un ús intensiu, ja fos per dissenyar poderoses escenografies o per definir fórmules d'identificació visual dels conversos.

L'exposició presenta un conjunt d'obres i de programes absolutament únics a Europa, que corresponen a unes circumstàncies molt especials que determinen les relacions interreligioses que es van produir als regnes peninsulars entre els segles XIII i XV. Són aquelles imatges que estimulen la conversió i justifiquen la sincera decisió dels nous cristians. Igualment originals són les imatges dels primers temps de la Inquisició, tant les escenografies per les esglésies com les obres de caràcter propagandístic.

Les obres que es presenten procedeixen d'una trentena de museus, biblioteques, esglésies, arxius i col·leccions particulars nacionals i internacionals. Encara que moltes destaquen pel seu component estètic, i que entre els autors trobem mestres del gòtic com ara Pedro Berruguete, Bartolomé Bermejo, Fernando Gallego o Bernat Martorell, l'exposició presenta també un conjunt de peces realitzades més enllà dels canons de la història dels estils, com ara caricatures, gramelletes, gravats o escultures bizarres, amb l'objectiu d'oferir la visió més completa i rigorosa possible d'un tema que només podem abordar des d'una perspectiva que superi les fronteres tradicionals de la història de l'art.

Les imatges d'aquesta exposició ens recorden que, si bé la diferència existeix, l'alteritat es construeix.

Àmbits, textos de sala i relació d'obres

ÀMBIT 1

Transferències i intercanvis

Cristians i jueus habitaven en un espai compartit amb unes fronteres religioses permeables. Malgrat les diferències entre ambdues comunitats, artistes jueus van ser autors d'obres per a cristians i viceversa, mestres cristians van fer obres per als jueus. Freqüentment, les transferències i els intercanvis van ser estimulats pels mateixos clients. En una mostra d'aculturació, l'elit jueva va encarregar manuscrits il·luminats, entre els quals destaquen les *hagadàs*, amb un format i una tipologia semblants als còdex cristians. Al seu torn, alguns pintors i comitents cristians van utilitzar el seu coneixement íntim dels costums i la vida ritual dels jueus per concebre retrats de caire divers: des de positives estampes d'ambients i pràctiques tradicionals fins a escenes dissenyades a partir d'un prisma clarament polèmic. Les imatges posen en relleu que per als cristians cap adversari religiós era més familiar, i per això mateix més difícil d'ignorar, que els jueus.

Les *hagadàs*: mestres cristians en obres jueves

La *hagadà* (en hebreu, 'contar') és la narració de l'Èxode -la sortida dels israelites d'Egipte camí de la terra promesa- que és preceptiu llegir a casa durant el *séder*, el sopar ritual de la Pasqua jueva. El grup dels còdex il·luminats més nombrosos i esplèndids de l'edat mitjana es va confeccionar a Catalunya. Aquests manuscrits segueixen de prop els models dels llibres cristians coetanis, tant en l'estil de les miniatures com en la iconografia de les escenes del Gènesi i l'Èxode. Fins i tot a les il·lustracions del *séder*, que recullen rituals exclusius del judaisme, s'inclouen de vegades elements extrets de la cultura visual cristiana. Som, doncs, davant testimonis del treball associatiu entre cristians i jueus.

Escenes amb les plagues d'Egipte a la *Hagadà Rylands*

1335-40. Pergamí il·luminat
Cortesia The University of Manchester
The John Rylands Research Institute and Library,
Manchester. Hebrew MS. 6

Escenes de la Pasqua jueva a la *Hagadà Daurada*

1320-30. Pergamí il·luminat
The British Library, Londres. Add MS. 27210

Matsà de la Hagadà de Barcelona

c. 1340. Pergamí il·luminat
The British Library, Londres. Add MS. 14761

ותהי הכנס בארס וככהמה

אהרן משור

ותעל הצפרדע

משה



קורט צורדן

יצר כהן מ

י-י-י-י-י

י-י-י-י

Hagadá Daurada
 Pergamí il·luminat, 245 x 190 mm
 h.1320 - 30
 Londres, The British Library

Ritus i estampes jueves en escenes cristianes

Les imatges extretes del món jueu que trobem a l'art cristià reflecteixen realitats d'intimitat i intercanvi entre ambdues comunitats. L'evocació fidel de les sinagogues, els objectes litúrgics i les indumentàries rituals en donen fe. De vegades, com succeeix a l'escena de Zacaries que s'exposa aquí, el coneixement dels costums jueus va ser tan notable que va possibilitar la representació d'una tradició esotèrica inspirada en el *Zohar*, un dels llibres fundacionals de la Càbala. Altres vegades, en canvi, es van dur a terme reinterpretacions anacròniques d'algun dels ritus bàsics del judaisme, com la circumcisió, amb l'objectiu de despullar-los del seu sentit original i atorgar-los una nova lectura cristiana.



Domingo Ram

L'àngel apareixent-se a Zacaries, c. 1470.

The Metropolitan Museum of Art, The Cloisters Collection, 1925

© 2024 Image copyright The Metropolitan Museum of Art/Art Resource/Scala, Florence

Pere Vall (act. a Catalunya)

Moisès rebent les Taules de la Llei

c. 1410

Tremp i pa d'or sobre taula

Collecció particular

Jaume Huguet (act. a Catalunya)

Lot fuig de Sodoma i Èxode d'Egipte

(del *Retaule de Sant Bernardí de Siena i l'Àngel Custodi*)

1462-75. Oli sobre taula

Museu de la S. E. Catedral Basílica de Barcelona

Domingo Ram (act. a Aragó)

Aparició de l'àngel a Zacaries

c. 1470. Tremp i pa d'or sobre taula

The Cloisters Collection, 1925

The Metropolitan Museum of Art, Nova York

Seguidor de Bernat Martorell (act. a Catalunya)

Crist entre els doctors

c. 1420-40. Tremp i pa d'or sobre taula

The Friedsam Collection, llegat Michael Friedsam, 1931

The Metropolitan Museum of Art, Nova York

Nicolás i Martín Zahortiga (act. a Aragó)

Expulsió de sant Joaquim i santa Anna del Temple
(del *retaule de Santa Maria de Borja*)

1465-77. Oli sobre taula

Museo de la Colegiata de Santa María, Borja (Saragossa)

Mestre de la Sisla (act. a Toledo)

La Circumcisió

c. 1500. Oli sobre taula traspassat a tela

Museo Nacional del Prado, Madrid

Collaret jueu amb amulets apotropaics de Les Roquetes

c. 1350. Pasta vítria, atzabeja, banya, corall, plata, bronze, vidre i cristall de roca

Museu Tàrrrega Urgell, Tàrrrega (Lleida)

De precursors a cecs

En el concepte cristià de la Història de la Salvació, els anomenats Antic i Nou Testament estan units indissociablement. D'aquí que destacats monarques i profetes jueus fossin matèria habitual de la iconografia cristiana, on es van representar com a prefiguracions de la Nova Llei. Davant d'aquesta visió positiva, des del segle XIII els teòlegs cristians van desenvolupar una actitud clarament bel·ligerant en incidir negativament en la capacitat dels jueus per acceptar la naturalesa divina de Jesús. Les imatges, com els textos, van fer-se ressò d'aquesta polèmica mitjançant la metàfora explícita de la ceguesa dels jueus, un tema que va conèixer una gran difusió i que va ser reproduït en obres i suports de tot tipus. Malgrat que un bon nombre d'autoritats van seguir defensant que la conversió al cristianisme dels jueus era possible, la recreació figurativa d'aquesta ceguesa va obrir pas a la construcció de la seva alteritat. Amb la seva negació del Messies, el jueu va començar a convertir-se en l'Altre.

Diego de la Cruz (act. a Burgos)
Crist de Pietat entre els profetes David i Jeremies
 c. 1495-1500. Oli sobre taula
 Donació de la família Várez Fisa, 2013
 Museo Nacional del Prado, Madrid

Cercle de Jaume Cascalls (act. a Catalunya)
El profeta Daniel
 c. 1360. Pedra calcària policromada
 Col·lecció Casacuberta Marsans

Mestre de Sant Jordi i la princesa (act. a Aragó)
Sant Daniel
 c. 1455-60. Tremp sobre taula
 Llegat Pablo Bosch y Barrau, 1916
 Museo Nacional del Prado, Madrid

Nicolás i Martín Zahortiga (act. a Aragó)
Crist entre els doctors (del retaule de Santa Maria de Borja)
 1465-77. Tremp sobre taula
 Museo de la Colegiata de Santa María, Borja (Saragossa)

Cercle de Ferrer i Arnau Bassa (act. a Catalunya)
Sant Esteve predicant a la sinagoga
 c. 1340-50. Tremp i pa d'or sobre taula
 sèrie de codis iconogràfics segregadors.
 Museu Nacional d'Art de Catalunya, Barcelona



Cercle de Bassa, Ferrer i Arnau
Disputa de sant Esteve amb els jueus
 Museu Nacional d'Art de Catalunya

Matfre Ermengaud, *Breviari d'amor*

El prejudici cristià de la ceguesa jueva es manifesta en un ampli cicle d'imatges del *Breviari d'amor*, un text de caràcter enciclopèdic compost pel franciscà Matfre Ermengaud cap a 1288. L'obra va aconseguir una gran difusió durant els segles XIV i XV al sud de França i a Catalunya, àmbit d'on procedeixen sumptuosos exemplars il·luminats. En alguns còdexs, com el conservat a la British Library, el text català s'acompanya de la traducció a l'hebreu dels passatges bíblics que, segons l'autor, els jueus es neguen a acceptar com a profecies de l'adveniment del Messies. Les imatges emfasitzen aquesta mala lectura i l'expliquen per la intervenció del diable.

L'Església i la Sinagoga

Teòlegs i dirigents de l'Església medieval van subscriure la idea de la necessitat de l'existència del poble jueu dins de l'ordre cristià per recordar al món la seva obstinació, la seva ceguesa en no reconèixer el Messies. Seguien així els postulats de sant Pau i sant Agustí, els quals van profetitzar que els jueus acceptarien les Escriptures i es convertirien al final dels temps. Les alegories de l'Església i la Sinagoga, o les escenes de predicacions, prefiguren aquest reconeixement futur del cristianisme. Tanmateix, la freqüent utilització de trets visuals segregadors i negatius per evocar la ceguesa dels jueus va contribuir a accentuar la seva estigmatització i, amb això, va dificultar la possibilitat d'una reconciliació.

Matfre Ermengaud de Béziers

Breviari d'Amor, El diable impedeix als jueus la comprensió de les Escriptures

c. 1375-1400. Pergamí il·luminat

The British Library, Londres. MS. Yates Thompson 31

Matfre Ermengaud de Béziers

Breviari d'Amor, El diable impedeix als jueus la comprensió de les Escriptures

c. 1325-50. Pergamí il·luminat

Biblioteca Nacional de España, Madrid

Taller palentí

Ecclesia

c. 1250-1300. Fusta policromada

i de la seva possible conversió al final dels temps.

Fundación Francisco Godia, Barcelona

Taller palentí

Synagoga

c. 1250-1300. Fusta policromada

Col·lecció "El Conventet", Barcelona

Fernando Gallego (act. a Castilla)

Crist beneint

c. 1494-96. Oli sobre taula

Museo Nacional del Prado, Madrid

Antijudaisme i imatges mediàtiques

A partir de finals del segle XIII, en el context d'una violència sistèmica contra els jueus, es va desenvolupar una variada iconografia antijueva. Hi trobem des de retrats concebuts a partir de caricaturitzacions i signes denotatius (indumentàries i rodelles), fins a escenes que presenten els jueus com enemics de la fe cristiana. Com a la resta de l'Occident europeu, a més d'expressar intolerància i prejudicis, sovint la promoció d'aquestes imatges infamants obeeix a estratègies d'afirmació de la identitat cristiana. Només cal fixar-se en les escenes amb actes de profanació d'imatges de culte i de l'hòstia o en els cicles de la Passió. Des d'un punt de vista cristià, moltes d'aquestes representacions van ser considerades un mitjà eficaç per ratificar creences que havien desvetllat una gran controvèrsia en el si de l'Església, com el culte a les imatges i a l'Eucaristia, o per difondre devocions de caràcter cristocèntric. La deformada imatge del jueu com a profanador i deïcida va ser un reflex del mirall cristià; una manifestació de les creences, pors i ansietats dels fidels de l'Església romana.

Miracles eucarístics

La coincidència d'un creixent clima antijueu amb el desenvolupament del culte a l'Eucaristia –en auge des de la institució de la festa del Corpus Christi el 1264– va propiciar l'aparició de nombrosos libels que acusaven els jueus de profanar l'hòstia. Al marge dels detalls particulars de cada incriminació, totes presenten un tret comú: els jueus agredeixen una sagrada forma que miraculosament comença a sagnar. Com va succeir amb els debats sobre les imatges, les representacions d'hòsties sagnants van ser un mitjà eficaç per divulgar un concepte teològic tan complex i polèmic com el de la presència real de Crist en l'hòstia consagrada durant la missa. El revers va ser la creixent estigmatització del poble jueu.

Guillem Seguer (?) (act. a Catalunya)

Retaule del Corpus Christi de Vallbona de les Monges (Lleida)

c. 1335-45. Tremp i pa d'or sobre taula

Museu Nacional d'Art de Catalunya, Barcelona

Guillem Seguer (?) (act. a Catalunya)

Frontal del Corpus Christi de Vallbona de les Monges (Lleida)

c. 1335-45. Tremp i pa d'or sobre taula

Museu Nacional d'Art de Catalunya, Barcelona

Llorenç Saragossà (?) (act. a Catalunya i València)

Retaule de l'Eucaristia

c. 1370-80. Tremp sobre taula

Església parroquial de la Nativitat de Nostra Senyora, Villahermosa del Río (Castelló), Diòcesi de Sogorb-Castelló

A la Passió

A la literatura medieval contra els jueus, l'atenuant esgrimit per sant Agustí sobre la ignorància dels jueus durant la Passió de Crist –segons el sant, no veien que ell era el fill de Déu– va anar donant pas progressivament a la idea que havien actuat amb plena consciència i que, per tant, eren culpables d'un autèntic deïcidi. Una acusació tan terrible va tenir ressò en textos i imatges realitzades en el marc de diferents moviments devocionals baixmedievals que promulgaven una aproximació empàtica a la Passió de Crist. El recurs era simple: amb l'accentuació de la maldat dels jueus es buscava augmentar el sentiment de commiseració i dolor dels fidels cristians davant el patiment de Crist. La intensitat de les imatges va ser fluctuant, i va abastar un espectre que transita des de l'estrictament incriminatori a l'antijudaisme més descarnat.

Pere Serra (act. a Catalunya i Aragó)

Crist davant Pilat

c. 1375-1400. Tremp sobre taula

Museu Episcopal de Vic

Alonso de Sedano (act. a Castella)

Eccehomo

c. 1495-96. Oli sobre taula

Museo Diocesano de la Catedral de Burgos

Crist davant Pilat i Flagel·lació de Crist a la Passió Catalana

c. 1340. Pergamí dibuixat

Bibliothèque nationale de France, París

Escenes de la Passió, a Speculum Animae

c. 1500. Tintes de colors sobre paper

Bibliothèque nationale de France, París

Joan Reixach (act. a València)

Predel·la amb escenes de la Passió

c. 1454. Tremp i oli sobre taula

Museu de Belles Arts de València

Jaume Serra (act. a Catalunya i Aragó)

Predel·la del Retaule de la Mare de Déu del monestir de Santa Maria de Sixena (Osca)

c. 1367-81. Tremp i pa d'or sobre taula

Museu Nacional d'Art de Catalunya, Barcelona

Jaume Serra (act. a Catalunya i Aragó)

Sant Sopar

c. 1360-70. Tremp i pa d'or sobre taula

serà utilitzat per envilir els jueus. De Judes als jueus.

Galleria Regionale della Sicilia, Palazzo Abatellis, Palerm

Caricatures

Els llibres notariais cristians coneguts com *libri iudeorum* registren les transaccions financeres dels jueus a Catalunya, especialment els seus préstecs. Molts d'aquests llibres inclouen caricatures de jueus que reproduïxen un estereotip repetit des del segle XIII, determinat per uns trets facials exagerats, com el nas i els ulls desmesurats o la barba descuidada. La fórmula iconogràfica es basa en idees del món antic que equiparaven la diversitat física amb l'exòtic i monstruós. El cert és que les deformacions fisonòmiques cal interpretar-les com una forma d'expressar una suposada inferioritat moral i donen vida a individus estranys, fins i tot amenaçants. En definitiva, amb elles es construeix el paradigma de l'Altre.

El poder de les imatges

Al segle XIII, les històries d'icones, crucifixos i estàtues de la Mare de Déu que prenen vida van servir a l'Església per legitimar el culte de les imatges davant tots aquells que consideraven que era una pràctica idolàtrica. En aquest context, la imaginació cristiana va convertir els jueus en protagonistes de violentes profanacions que feien ressaltar la naturalesa miraculosa de les imatges. Moltes d'elles són històries inspirades en narracions procedents de Bizanci o incloses en repertoris europeus que reflecteixen molts dels mites contra els jueus, des de la seva associació amb el diable fins a les acusacions de profanació d'imatges i crims rituals.

Caricatura de Salomó Vidal en un liber iudeorum
c. 1334-40. Tinta sobre pergami
Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic

Dimoni portador de jueus en un liber iudeorum
Segle XV. Tinta sobre pergami
Biblioteca de Catalunya, Barcelona

Juan de la Abadía el Vell (act. a Aragó)
Profanació del Crist de Beirut
c. 1500. Oli sobre taula
Llegat Mr. Lynn Dinkins, 38.3
New Orleans Museum of Art, Nova Orleans

Imatges per a conversos, imatges de conversos

Després dels pogroms que el 1391 van devastar bona part de les aljames peninsulars, un gran nombre de jueus es va veure obligat a abraçar el cristianisme. Lluny d'acabar amb les tensions, el procés de conversió massiva va augmentar el temor que el cristianisme fos ara amenaçat pel judaisme des del seu propi si. A través de l'acusació de judaïtzar, les pors i ansietats es van redirigir cap als cristians nous, és a dir, cap als conversos i els seus descendents. En aquesta situació, única a tot Europa, les imatges van ser un mitjà actiu i poderós per expressar desitjos i inquietuds d'índole molt diversa. D'una banda, els cristians favorables a l'evangelització les van utilitzar per transmetre la necessitat de la conversió a tots els que restaven fidels a la Llei de Moisès. De l'altra, el creixent clima de desconfiança va impulsar molts conversos a encarregar imatges religioses per foragitar les sospites de judaïtzar. En un o altre cas, les imatges van estar al centre de la polèmica.

Les imatges com a testimoni acusatori

De la mateixa manera que els partidaris de la catequesi persuasiva van considerar que les imatges eren necessàries per incitar els conversos a practicar les formes de devoció cristiana, els deliris dels inquisidors van veure en el maltractament de les imatges una acusació perfecta per condemnar-los per pràctiques judaïtzants. No en va, la imputació d'assotar un crucifix apareix freqüentment a les actes dels tribunals de la Inquisició, així com en les condemnes inscrites als *sambenitos*. Donat el creixent clima d'intolerància que va marcar la segona meitat del segle XV, els jueus i conversos havien d'estar molt atents a la seva relació amb les imatges del culte cristià. Qualsevol sospita sobre una manipulació irreverent podia resultar fatal.

Pietat

c. 1462. Buri

Arxiu Històric Diocesà, Tortosa (Tarragona)

Els cristians nous i les imatges

Aquestes quatre representacions de Crist revelen la transcendència que van tenir les imatges per als cristians nous. Una d'elles, el *Crist del cep*, és un testimoni miraculós de conversió, mentre que a una altra, el crucificat encarregat per Alonso de Burgos, es pot entreveure l'expressió d'una posició més ortodoxa. La pressió exercida sobre els conversos i les cada vegada més freqüents acusacions de judaïtzar van fer que les imatges religioses esdevinguessin autèntics certificats d'identitat cristiana, com seria el cas dels bustos d'Antoniazzo Romano i Juan Sánchez de San Román. Destaca igualment la pluralitat d'opcions estètiques, que abastaven des de la rusticitat més extrema fins la més exquisida sofisticació, apreciable en la combinació del naturalisme flamenc amb models de tradició bizantina.

Juan Sánchez de San Román (act. a Sevilla)

Crist Baró de Dolors

c. 1500. Oli i pa d'or sobre taula

Museo Nacional del Prado, Madrid

Gil de Siloé (act. a Burgos)

Crist crucificat

c. 1488-90. Fusta policromada

Parroquia de San Ginés, Ciguñuela (Valladolid)

Antoniazso Romano (act. a Roma)

Bust de Crist

c. 1495. Tremp sobre taula

Museo Nacional del Prado, Madrid

Crist del cep

c. 1400. Fusta i arrels de cep

Museo Diocesano y Catedralicio de Valladolid

Evangelització i predicació

A les conversions forçades posteriors a 1391 es va afegir, poc després, una intensa política d'evangelització dels col·lectius jueus que van restar al territori peninsular. Hereus dels postulats de sant Agustí i sant Pau, els predicadors cristians defensaven que el poble jueu podia ser salvat si assumia el seu error i participava d'una conversió universal que uniria vells i nous cristians. Aquesta tasca de persuasió catequètica es va desenvolupar alhora que es promulgaven noves mesures discriminatòries, com les Lleis d'Ayllón (1412), que van augmentar la pressió sobre els jueus. Els fets assenyalen que el proselitisme i el recurs a la predicació sempre van anar acompanyats de les amenaces i les mesures segregadores.

Mestre de la Vista de Santa Gúdula (act. a Brussel·les)

Sant Vicent predicant

c. 1470-80. Tremp sobre taula

Convento de Nuestra Señora de las Caldas

Las Caldas de Besaya, Los Corrales de Buelna (Cantàbria)

Bernat Martorell (act. a Catalunya)

Naixement de sant Joan Baptista

Disputa de sant Joan Baptista amb els sacerdots i els levites

Predicació de sant Joan Baptista

c. 1450. Oli sobre taula

Museu Nacional d'Art de Catalunya, Barcelona

Col·lecció Casacuberta Marsans

Museu Nacional d'Art de Catalunya, Barcelona

Juan de Nalda (act. a Provença i Castella)

Mare de Déu de la Misericòrdia

c. 1500. Oli sobre taula

Museo Arqueológico Nacional, Madrid



Bernat Martorell

Naixement de Sant Joan Baptiste, retaule dels Sants Joans

Museu Nacional d'Art de Catalunya

Detalls jueus en obres de conversos

L'existència d'un gran moviment de falsos conversos o cripto jueus va ser producte de la imaginació dels inquisidors. Realment, van ser pocs els conversos que van seguir mantenint creences pròpies del judaisme, sempre en grups reduïts, sense corpus doctrinal i sense organització. Una altra cosa és que en algunes imatges s'oferís una mirada cristiana amb trets jueus, la mateixa actitud que va impulsar molts conversos a mantenir algunes tradicions i costums dels seus avantpassats (entre les quals, guardar els dissabtes o certs hàbits alimentaris). És aquesta mirada original la que semblen reflectir algunes pintures de Bartolomé Bermejo, probablement un pintor convers descendent de jueus de qui sabem que, durant la seva fructífera estada a Daroca (c. 1470-76), va mantenir una estreta relació professional amb una dinàmica comunitat de cristians nous.



Bartolomé Bermejo,
Davallament de Crist als Llimbs.
Museu Nacional d'Art de Catalunya

Bartolomé Bermejo (act. a la Corona d'Aragó)
Descens de Crist als Llimbs
c. 1474-79. Oli i daurat sobre taula
Museu Nacional d'Art de Catalunya, Barcelona

Bartolomé Bermejo (act. a la Corona d'Aragó)
Entrada al Paradís i visió del Crucificat
c. 1474-79. Oli i daurat sobre taula
Fundació Institut Amatller d'Art Hispànic (en dipòsit al Museu Nacional d'Art de Catalunya, Barcelona)

Bartolomé Bermejo (act. a la Corona d'Aragó)
Crist de Pietat
c. 1471-76. Oli sobre taula
Museu del Castell de Peralada, Peralada (Girona)

Nicolás Francés (act. a Lleó)
Crucifixió (àtic del Retaule de la vida de la Mare de Déu i de sant Francesc)
c. 1445-60. Oli i tremp sobre taula
Museu Nacional del Prado, Madrid

Escenografies de la Inquisició

Durant el segle XV, el clima d'animadversió cap als conversos va anar en augment i va acabar desembocant en l'establiment de la Inquisició (1478), una institució particular dels regnes hispans fundada per perseguir els nous cristians sospitosos de judaïtzar. Als recels d'índole religiosa s'havia afegit des de 1449, data de la promulgació dels primers estatuts de neteja de sang a Toledo, un prejudici racial: la idea que els conversos eren corruptes pel fet de tenir la sang impura. En aquest ambient de persecució i sospites, les imatges religioses van tornar a desenvolupar un paper destacat. Les acusacions de la seva profanació van esdevenir en un dels arguments més utilitzats contra els processats per heretgia judaïtzant. Les imatges van ser també el mitjà per dissenyar programes retòrics que justificaven i enaltien el projecte repressiu desenvolupat per la Inquisició. Finalment, cal destacar la creació d'una iconografia estigmatitzadora dels conversos judaïtzants, punt de partida d'una nova i infamant alteritat visual. Un intens procés de creació figurativa que va assolir un dels seus punts culminants al voltant de 1492, quan es va decretar l'expulsió dels jueus.

Fortalitium fidei

El franciscà Alonso de Espina, confessor del rei Enric IV, va escriure la *Fortalesa de la fe* (c. 1460) a partir dels sermons que havia predicat a Castella. El resultat va ser un dels textos més violents de la literatura contra jueus i conversos. Des de la més absoluta intolerància religiosa, l'obra planteja la defensa a ultrança de la fe cristiana davant els seus enemics doctrinals: heretges, jueus, sarraïns i dimonis. El manuscrit d'El Burgo de Osma exposat aquí és el més antic conservat i va ser encarregat pel bisbe Pedro de Montoya. Donat el seu èxit immediat, el text va ser objecte de diferents traduccions a llengües vulgars i presentat en còpies luxoses, algunes de les quals amb miniatures de gran qualitat elaborades a Flandes, així com també en edicions impreses distribuïdes arreu d'Europa.

Setge a la Fortalesa de la Fe, a Alonso de Espina,

Fortalitium fidei

c. 1464. Pergamí il·luminat

Catedral de la Asunción de Nuestra Señora,

Biblioteca y Archivo Capitular, El Burgo de Osma

(Sòria)

Tomás de Torquemada, Pedro Berruguete i el teatre de la Inquisició

Tomás de Torquemada, inquisidor general de Castella, va convertir el convent dominic de Sant Tomàs d'Àvila en una de les seues principals de la Inquisició. Per això va comptar amb la col·laboració de Pedro Berruguete, un dels pintors de més fama del moment, qui entre aproximadament 1491 i 1499 va executar diferents obres en el marc d'un projecte retòric de decoració de l'església conventual. Entre aquestes pintures destaquen els tres retaules del presbiteri –dedicats a sant Tomàs d'Aquino (conservat in situ), sant Domènec i sant Pere Màrtir–, i composicions de format menor com l'*Acte de Fe*. La seva lectura en clau inquisitorial es va veure reforçada amb l'exposició als murs de centenars de *sambenitos*, sentències i altres signes infamants dels condemnats.



Pedro Berruguete
Sant Domènec i els albigesos
Museo Nacional del Prado

Pedro Berruguete
Sant Domènec de Guzmán
c. 1491-99. Oli sobre taula
Museo Nacional del Prado, Madrid

Pedro Berruguete
Sant Domènec resuscita un jove
c. 1491-99. Oli sobre taula
Museo Nacional del Prado, Madrid

Pedro Berruguete
Sant Domènec i els albigesos
c. 1491-99. Oli sobre taula
Museo Nacional del Prado, Madrid

Pedro Berruguete
Aparició de la Mare de Déu a una comunitat de dominics
c. 1491-99. Oli sobre taula
Museo Nacional del Prado, Madrid

Pedro Berruguete
Sant Pere Màrtir
c. 1491-99. Oli sobre taula
Museo Nacional del Prado, Madrid

Pedro Berruguete
Sant Pere Màrtir en oració
c. 1491-99. Oli sobre taula
Museo Nacional del Prado, Madrid

Pedro Berruguete
El miracle del núvol
c. 1491-99. Oli sobre taula
Museo Nacional del Prado, Madrid

Pedro Berruguete
La mort de sant Pere Màrtir
c. 1491-99. Oli sobre taula
Museo Nacional del Prado, Madrid

Pedro Berruguete
L'adoració del sepulcre de sant Pere Màrtir
c. 1491-99. Oli sobre taula
Museo Nacional del Prado, Madrid

Sambenito amb sentències de la Inquisició
c. 1550. Pintura sobre tela
Parroquia de San Martín de Tours, Coruña del Conde (Burgos)

Tractat de l'Alborayque
s.l., s.n., s.a.
Entalladura
Col·lecció "Biblioteca de Barcarrota"
Biblioteca d'Extremadura, Badajoz

Pedro Millán (act. a Sevilla)
Crist lligat a la columna
c. 1487. Fusta policromada
Diputación Provincial de Segovia (en dipòsit al Museo de Segovia)

Gil Morlanes el Vell (act. a Aragó)
Estàtua jacent de Pedro de Arbués
c. 1487-90. Alabastre
Catedral del Salvador (La Seo). Museo de Tapices.
Excelentísimo Cabildo Metropolitano de Zaragoza, Saragossa



Gramalleta, sentencias de la inquisició
 Coruña del Conde, Parroquia de San Martín
 de Tours

El sant Nen de La Guardia

El cas del sant Nen de La Guardia és un més dels molts libels antijueus de crim ritual que van tenir lloc arreu d'Europa durant l'edat mitjana. En un clima de gran tensió després de l'assassinat de l'inquisidor Pedro de Arbués, i d'intensa activitat de la Inquisició, el 1490 es va acusar un grup de jueus i conversos de raptar un nen a Toledo i sotmetre'l a les tortures patides per Crist a la seva Passió. Poc després van ser jutjats en un acte de fe a Àvila que va tenir un gran ressò a tota la Península. El cas suposa una variació castissa de l'acusació d'infanticidi ritual, ja que no només s'hi incrimina jueus, sinó també conversos.

Monogramista HA

Crucifixió del Sant Nen de La Guardia, a Rodrigo de Yepes, *Historia de la muerte y glorioso martirio del Sancto Innocente...* Madrid, 1583, fol. 1
 Entalladura
 Biblioteca Nacional de España, Madrid

Anònim castellà

Martiri del Sant Nen de La Guardia
 Després de 1590. Oli sobre taula
 Archivo Histórico Nacional, Madrid

Pedro Berruguete (act. a Castella)

Crist a la creu
 c. 1493-98. Oli sobre taula
 Diputación Provincial de Segovia (en dipòsit al Museo de Segovia)

Pedro Berruguete (act. a Castella)

Acte de fe presidit per sant Domènec de Guzmán
 c. 1491-99. Oli sobre taula
 Museo Nacional del Prado, Madrid

Catàleg

El catàleg que acompanya l'exposició aborda múltiples perfils del tema amb rigor crític i alhora esperit divulgatiu. Està format per onze articles signats per destacats especialistes, com David Nirenberg, Felipe Pereda, Javier Castaño, Pamela Patton, Yonathan Glazer, Paulino Riodríguez Barral, Cèsar Favà, Cloe Cavero, Borja Franco, Sonia Caballero i Joan Molina, que també és editor de l'obra.

Cronologia

1215. IV Concili del Laterà. Normes sobre la diferenciació de la vestimenta dels jueus.

1290. *Affaire des Billettes* a París. Llegenda sobre la profanació d'una hòstia.

1320–21. Croada dels pastors. Episodis de violència contra els jueus a la Corona d'Aragó.

1347–53. Pesta negra. Assalts a jueries.

1391. Assalts i destrucció de les principals jueries dels regnes de Castella i Aragó.

1412. Lleis antijueves d'Ayllón.

1413–14. Disputa de Tortosa. Les autoritats religioses jueves, forçades pels cristians, reconeixen els seus “errors” en matèria de fe.

1449. Sentència-estatut de Toledo. Primeres lleis de neteja de sang.

1478. Butlla de Sixt IV que estableix el Sant Ofici de la Inquisició.

1480. Decret de la institució de la Inquisició castellana.

1485. Assassinat de Pedro de Arbués, inquisidor general d'Aragó.

1491. Acte de fe a Àvila dels sentenciats per la mort del Sant Nen de La Guardia.

1492. Decret d'expulsió dels jueus.

Activitats a l'entorn de l'exposició

Del 23 de febrer al 26 de maig 2024

Conferència inaugural

De la religió a la sang. La construcció de l'altre

Dijous, 22 de febrer, de 18 a 18.45 h, Cúpula
Conferència a càrrec de Joan Molina,
comissari de l'exposició
Entrada lliure gratuïta. Aforament limitat.

Visita d'autor

Les 12 claus d'El mirall perdut

Dissabte 24 de febrer, 11.30 h, sales
exposició
El comissari, Joan Molina, proporciona 12
claus per entendre l'exposició, a partir dels
comentaris a peu d'obra.

Amb inscripció. Inclosa en el preu de
l'entrada.

Visites comentades

**Dissabtes 2, 9, 16, 23 i 30 de març, 6 i 20
d'abril i 11 de maig**, 11.30 h sales exposició.
Visites comentades a càrrec de les
educadores de Fragment. En català, castellà
i llengua de signes.

Amb inscripció. Incloses en el preu de
l'entrada.

El mirall perdut vist per...

*El mirall perdut vist per... Manuel
Forcano*

Dissabte 13 d'abril, 11.30, sales exposició
Visita comentada a l'exposició a càrrec
de Manuel Forcano, poeta, hebraïsta i
traductor, doctor en filologia semítica per
la UB, ha exercit de professor d'hebreu,
arameu i d'Història del Pròxim Orient Antic
a la Universitat de Barcelona.

La selecció d'obres d'art medieval que
es mostren a l'exposició *El mirall perdut,
jueus i conversos a l'edat mitjana (1285-
1492)*, mostra el retrat pejoratiu i insultant
dels jueus i dels conversos que en fan els
artistes i obradors cristians, així com també
algunes imatges que els jueus reproduïen
dels "enemics d'Israel" en algunes de les
seves obres artístiques, com és el cas dels
manuscrits il·luminats de Pasqua, les
Haggadot. Les autoritats eclesiàstiques
medievals dels reialmes de la Península
Ibèrica, Aragó, Navarra i Castella, cercaren
tothora entre els segles XIII i XV un triple
objectiu respecte els jueus: separar-los de
la societat en què vivien immersos entre
cristians, humiliar-los humanament i
intel·lectual, i arruïnar-los econòmicament
per així disminuir-los al màxim fins a la
seva pràctica desaparició per conversió
o expulsió –cosa que resultà efectiva amb
el cèlebre Edicte d'expulsió de 1492 dels
Reis Catòlics. Les imatges reproduïdes
en les obres medievals dibuixen uns trets
enlletgidors i de caràcter diabòlic que

feien dels jueus persones “diferents”, ja sia per les marques distintives a la roba, pels trets físics que causaven rebuig, i per la seva ceguesa religiosa que els impedia reconèixer “la llum de la religió cristiana” que cercava amb insistència convertir-los. L’odi dibuixat, tanmateix, perdurà contra ells fins i tot quan, entre els segles XIV i XV, molts jueus peninsulars es convertiren forçadament al cristianisme. Les imatges dels jueus en retaules i obres artístiques, cruels i sense pietat, no reflecteixen sinó la que fou, tristament, la seva dura realitat. (Text de M. Forcano)

El mirall perdut vist per... Cèsar Favà

Dissabte 25 de maig, 11.30 h, sales exposició

Visita comentada a l’exposició a càrrec de Cèsar Favà, doctor en història de l’art i conservador adjunt de la col·lecció d’art gòtic del Museu Nacional.

Més enllà de les seves qualitats estètiques captivadores, de la seva notable rellevància artística o de la seva diversitat tipològica i funcional, els tresors aplegats en l’exposició *El mirall perdut, la imatge dels jueus a l’edat mitjana (1285-1492)* posen de manifest la concepció del jueu i el judaisme reflectida en l’art gòtic.

A partir de l’àmplia selecció d’obres exposades, destinades principalment a la majoria cristiana dels regnes peninsulars, s’abordarà la relació de les imatges amb el context històric que les van propiciar, tant per remarcar-ne la dependència respecte al marc europeu com per subratllar la particularitat hispànica de la qüestió

conversa i la seva instrumentalització per part de la Inquisició.

L’acurat repertori d’iconografia antijueva present en la mostra permetrà desvetllar la diversitat d’estratègies visuals i d’intencions presents en l’art del període, que basculen des de la discriminació a l’estigmatització més cruel. Es desgranaran els signes denotatius més característics de la imatge del jueu, com ara els trets físics i la indumentària, així com alguns dels principals recursos gràfics emprats per difamar-la (caricatures, símbols, inscripcions o transmutacions i associacions malintencionades...). Alhora, s’analitzarà la diversitat de temes que van convertir el jueu en repatani a la revelació cristiana, en deïcida o, ras i curt, en l’enemic per antonomàsia del cristianisme. (Text de C. Favà)

Amb inscripció. Inclosa en el preu de l’entrada.

Visita – mostra El mirall perdut a la Biblioteca

La biblioteca Joaquim Folch i Torres: visita i exposició de fons. Especial Mirall perdut i la representació de l’alteritat
Dissabte 4 de maig, 11 h a 12.30 h, Biblioteca Joaquim Folch i Torres.

Una visita a la biblioteca del museu en què, a més, es mostrarà documentació, llibres... significatius relacionats amb El mirall perdut.

A càrrec del CREC

Activitat gratuïta. Amb inscripció.

Cuina sefardita al C.C. El Sortidor + visita comentada a l'exposició

Tast de cuina sefardita + visita a l'exposició *El mirall perdut. Jueus i conversos a l'edat mitjana*

Dijous 25 d'abril, 18.30 h Taller i tast de cuina sefardita a càrrec de Mónica Buzali al CC El Sortidor

Dijous 2 de maig, 18.30 h Visita guiada a l'exposició.

Aquesta activitat ens endinsarà en la història per conèixer la imatge de la societat jueva a la península a través de la gastronomia i l'art. A la primera sessió farem un viatge retrospectiu, a força de paladar, que visitarà les receptes i els menjars de la comunitat sefardita i criptojueva a l'Edat Mitjana a través d'aliments prohibits, les espècies i les herbes aromàtiques. La segona sessió inclou una visita a l'exposició.

** És imprescindible haver participat a la primera sessió per poder assistir a la visita.*

** Inscripcions al Centre Cívic El Sortidor i al Centre Cultural Albareda.*

Concert de música de les tres cultures

***Joc de miralls*, diumenge 12 de maig, 12 a 13.15 h, Sala Oval.**

Concert de música de les tres cultures

En el marc de l'exposició *El mirall perdut*, el museu ofereix un concert de música de les tres cultures que van coexistir durant l'edat mitjana a la Península Ibèrica: jueus, cristians i àrabs, amb el seu ressò en la tradició mediterrània.

L'Incantari recrea aquest panorama musical en què es trobaven músics de diferents cultures i religions; la jueva-hebraica, l'àrab-musulmana i la cristiana, aplegant diferents sonoritats com són les 'Cantigas' d'Alfonso X de Castella, els cants tradicionals sefardites i les músiques de la cort aràbiga-andalusí.

Entrada lliure, sense inscripció prèvia.

Fitxa de l'Exposició

El mirall perdut. Jueus i conversos a l'Edat Mitjana

Organitza:

Museu Nacional d'Art de Catalunya i Museo Nacional del Prado

Comissari:

Joan Molina Figueras, cap del Departament de Pintura Gòtica Espanyola del Museo del Prado

Dates:

del 23 de febrer al 26 de maig de 2024

**MUSEU
NACIONAL
D'ART DE
CATALUNYA**

Oficina de premsa

Tel. 93 622 03 60
premsa@museunacional.cat

Parc de Montjuïc
Barcelona
www.museunacional.cat

  @MuseuNac_Cat

Un Museu compromès



SR10-0004/2013



BIOSPHERE
committed entity



CA-2011/0309



EMAS
GESTIO AMBIENTAL
VERIFICADA
ISO 14001

 **Generalitat
de Catalunya**



 **Barcelona
Capital Cultural
i Científica**

 **Ajuntament de
Barcelona** 